

Agnieszka Zielińska

(Toruń)

Żydzi w Toruniu w latach 1847–1914. Elementy analizy demograficznej

W artykule tym podjęto zagadnienie analizy najważniejszych wskaźników demograficznych ludności żydowskiej wchodzącej w skład toruńskiej gminy wyznaniowej. Materiał opracowany został na podstawie dostępnych dla Torunia źródeł: ksiąg sądowych, w których od 1847 roku odnotowywano zdarzenia demograficzne dotyczące Żydów (w praktyce jednak głównie śluby)¹, oraz akt Urzędu Stanu Cywilnego². Podejmując się omawiania sytuacji demograficznej wśród toruńskich Żydów, należy cały czas mieć na uwadze, że analizie poddajemy małą liczebnie populację, co może powodować, iż wyniki badań mogą nie być w pełni zgodne z ogólnie przyjętymi tendencjami demograficznymi.

---

¹ Archiwum Państwowe w Toruniu [dalej: APT], Akta Sądowe Wyznania Mojżeszowego, sygn. 60/1–60/14; zob. o rejestracji ruchu naturalnego Żydów: S. Fogelson, *Przyrost naturalny ludności żydowskiej w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1937, nr 4–5, s. 405–419; I. Bronstein, *Z zagadnień statystyki ruchu naturalnego ludności żydowskiej w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1836, nr 1–2, s. 40–57; Z. Guldon, *Źródła i metody szacunków liczebności ludności żydowskiej w Polsce w XVI–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1986, r. 34, nr 2, s. 249–263.

² APT, Akta Urzędu Stanu Cywilnego w Toruniu – Heiraths, Geburst, Sterbe – Haupt – Register des Königlich Preußischen Standes-Amtes Thorn, Kreis Thorn, sygn. 1-193, księgi urodzeń, ślubów i zgonów za lata 1910 i 1911 bez nadanych sygnatur; Urząd Stanu Cywilnego w Toruniu, Akta Stanu Cywilnego: księgi urodzeń, ślubów i zgonów za lata 1912–1914 bez nadanych sygnatur.

Pisząc o Żydach, należy wspomnieć o strukturze wyznaniowej mieszkańców Torunia. Miasto to w XIX wieku było zamieszkiwane w dużej części przez ewangelików. Jedynie w 1816 i 1818 roku katolicy stanowili powyżej 50% ogółu mieszkańców – 3602 osoby na 6911 mieszkańców miasta. Po ponownym przejściu miasta przez Prusaków w 1815 roku ewangelicy szybko stali się dominującą pod względem liczebności grupą wyznaniową i stanowili nawet 57% ogółu – 7623 osób na 13424 mieszkańców miasta. Taka sytuacja utrzymywała się do końca XIX wieku. Napływ ludności ewangelickiej wiązał się na pewno z imigracją urzędników, funkcjonariuszy, nauczycieli pruskich, z kolei wzrost ludności katolickiej z napływem ludności robotniczej do prac budowlanych. Oprócz katolików i ewangelików w Toruniu spotkać też można było przedstawicieli ewangelickiej gminy reformowanej, Kościoła staroluterańskiego, grekokatolickiego i menonitów. W Toruniu istniała też grupa Czerskiego – dysydencka wobec Kościoła rzymskokatolickiego. Oprócz tego istniała także gmina żydowska.

Toruń do 1793 roku był oficjalnie miastem bez Żydów. Nie byli oni w ogóle tolerowani z miastach hanzeatyckich i w państwie krzyżackim. W 1793 roku mieszkało w Toruniu tylko trzech Żydów, ale już w okresie przynależności miasta do Księstwa Warszawskiego ich liczba znacznie się powiększyła. W 1808 roku było ich 113, w 1812 roku – 170, w 1815 roku – 257 (261). Sytuacja prawna Żydów określona została edyktem z 11 marca 1812 roku, który wprowadził złagodszą dawniejszą dyskryminację, ale nie wszędzie został wprowadzony w życie. Toruń nie został objęty tym edyktem, co zaowocowało niechętnym przybywaniem Żydów do miasta ze względu na ograniczone możliwości nabywania praw obywatelskich i nieruchomości. Poza tym mała liczba Żydów zamieszkujących Toruń w pierwszej połowie XIX wieku wynikała z polityki Rady Miejskiej, która skutecznie hamowała przybywanie ludności tego wyznania, głównie z obawy niemieckiego kupiectwa przed konkurencją. Mimo to powoli liczba Żydów w mieście nadal rosła: w 1817 roku było ich 236, w 1828 roku – 242, w 1834 roku – 303, w 1839 – 316, w 1846 – 426. Przybywali oni do Torunia z miast ziemi chełmińskiej, Pomorza Gdańskiego, Kujaw i Wielkopolski, w tym z Inowrocławia, Leszna, Podgórze i Fordonu. Trzeba zaznaczyć, że XIX wiek był czasem emancypacji Żydów, wydobycia ich z izolacji i asymilacji w społeczeństwach europejskich. W wyniku takich procesów coraz więcej Żydów przybywało do Torunia i tu się osiedlało, coraz bardziej identyfikowało się również z grupą niemiecką zamieszkującą miasto, która była silniejsza pod względem ekonomicznym i kulturalnym od prawie równej przecież liczebnie

grupy polskiej. Mimo to należy pamiętać, że religia judaistyczna nierozzerwalnie związana była z życiem społeczności żydowskiej, była źródłem praw, języka, obyczajów. Problem żydowski w Toruniu po części rozwiązany został ustawą emancypacyjną z 23 lipca 1847 roku, znoszącą część dotychczasowych ograniczeń. Ustawa ta jednak nie pozostała długo w mocy, gdyż dopiero Wiosna Ludów przyczyniła się do pełnej emancypacji Żydów i uczyniła z nich pełnoprawnych obywateli państwa pruskiego. Kolejne ustawy z lat 1848, 1850, 1869 i ostatecznie z 22 kwietnia 1871 roku zniosły pozostające jeszcze ograniczenia. Od tego momentu liczba Żydów w Toruniu zaczęła szybko się zwiększać: do 807 w 1858 roku, do 1164 w 1867 roku, do 1198 w 1871 roku, 1503 w 1885 roku, 1608 w 1880 roku, co stanowiło 6,2% ogółu ludności miasta. W 1913 (1910) roku liczba Żydów liczyła 1005 osób (2% ogółu), co było spowodowane głównie emigracją ludności żydowskiej do położonych za zachód prowincji państwa pruskiego, do innych państw niemieckich (głównie Berlin), a także do Anglii, Ameryki Północnej i Południowej (Brazylia, Argentyna). Trzeba tu też nadmienić, że toruńska gmina żydowska gromadziła nie tylko ludność żydowską mieszkającą w Toruniu, lecz także wyznawców judaizmu z okolicy, w tym też z Chełmży, gdyż działalność gmin była kosztowna i nie w każdej miejscowości jej utrzymanie finansowe było możliwe³.

Biorąc pod uwagę fakt, że przynależność do określonej religii zawsze wpływała na życie człowieka i jego zwyczaje, należy wspomnieć kilka słów o zasadach ważnych dla wyznawców judaizmu, które mogły rzutować na rodność, małżeńskość jak również umieralność. W judaizmie prawo Talmudu nakazywało wstrzemięźliwość w jedzeniu, piciu, uciechach cielesnych. Żydzi dbali o higienę ciała. Talmud zakazywał osiedlania się miejscach, w których nie było łaźni, czy też był utrudniony dostęp do lekarzy i opieki medycznej. Szczególnie dbano o higienę dzieci, długo karmiono je piersią i zdrowo odżywiano⁴. Reli-

³ Informacje o Żydach w Toruniu w XIX wieku tu zawarte i inne: Z. H. Nowak, *Dzieje toruńskich Żydów w I połowie XIX wieku*, „Rocznik Toruński” [dalej: RT] 1988, nr 18, s. 111–122; idem, *Dzieje gminy żydowskiej w Toruniu (1815–1939). Zarys*, [w:] *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, t. 3: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1993, s. 27–37; A. Bieniaszewska, *Żydzi w Toruniu w latach 1793–1950*, RT 2011, nr 38, s. 23–55.

⁴ Zob. G. Vigarello, *Czystość, brud i higiena ciała od średniowiecza do XX wieku*, Warszawa 1996; idem, *Historia zdrowia i choroby: od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 1997; A. Chwalba, *Problem zdrowia i brudu na obszarze dawnej Rzeczypospolitej w XIX wieku*, [w:] *Celem nauki jest człowiek... Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane H. Madurowicz-Urbańskiej*, red. B. Franaszek, Kraków 2000, s. 65–71.

gia miała bardzo istotny wpływ na stosunek do wody i mycia się. Religijny obowiązek rytualnej mytki przyczynił się do szerszego upowszechnienia kąpieli wśród Żydów. W świetle danych Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego „kąpali się częściej niż inne grupy uboższej ludności”⁵. Żydów obowiązywały też określone reguły odżywiania, które poprzez izolowanie ich od reszty społeczności miasta, mogły hamować rozwój różnorodnych chorób⁶.

Śluby

Trzeba zaznaczyć, że podobnie jak w religiach chrześcijańskich, w judaizmie małżeństwo (rodzina) było uznane za podstawową komórkę społeczną. Przez prawo żydowskie stan ten uznany był za naturalny i jak najbardziej pożądany. Wyrazem tego było przyznanie w gminach żydowskich pełni praw obywatelskich żonatym mężczyznom. Znikoma była natomiast rola osób bezżennych. Staropanieństwo i starokawalerstwo było grzechem. Tradycja religijna zalecała ożenek w młodym wieku – wiek 14 lat uznawano za odpowiedni dla dziewcząt, dla mężczyzn zaś 18–20 lat. Wśród ludności żydowskiej funkcjonowała tradycja *kestu*, która polegała na tym, że rodzice żony lub męża przez określony czas żywili i dawali dach nad głową nowożeńcom i ich potomstwu. W ten sposób zmierzano do ułatwienia młodej parze materialnej egzystencji i rozrodzności oraz tworzenia jej ekonomicznych podstaw dla dalszego życia⁷. O zawarciu małżeństwa decydowali głównie rodzice i było ono transakcją. Cechą charakterystyczną małżeństwa żydowskiego była zasada, że mimo jego religijnego charakteru, mogło być ono rozwiązane. Kobiety miały duży udział w wychowaniu religijnym dzieci jak również we współtworzeniu firmy kierowanej przez męża⁸. Mówiąc o małżeństwach żydowskich należy wspomnieć o tym, że

⁵ A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2000, s. 36.

⁶ Dokładnie o zasadach odżywiania u Żydów: A. Unterman, *Żydzi. Wiara i życie*, Warszawa 2002, s. 200–206.

⁷ J. Goldberg, *Żydzi w społeczeństwie, gospodarce i kulturze Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Kraków 2012, s. 172–178. Badanie ludności żydowskiej na terenie dawnego województwa krakowskiego, ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego w 1791 roku dowiodło, że liczba małżeństw na *ojcowskim stole* zmniejszała się głównie przez pogarszającą się w drugiej połowie XVIII wieku sytuację ekonomiczną Żydów.

⁸ C. Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 270–271; A. Chwalba, *Historia Polski*, s. 111–112; zob. też: A. Michałowska, *Rodzina żydowska w Radoszkowicach w końcu XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 2003, t. 1, nr 110, s. 59–74; B. Umiń-

nie wszystkie musiały być odnotowywane przez fakt zawierania małżeństw rytualnych⁹. Istniał bowiem wymóg, aby małżeństwa były zawierane przed upoważnionym do tego przez państwo rabinem i tylko takie związki były ważne wobec prawa. Łączyło się to z wniesieniem określonych opłat, dlatego też niektóre małżeństwa mogły być zawierane tylko rytualnie i w świetle prawa były one nieważne¹⁰. Należy jednak pamiętać o tym, że problem małżeństw rytualnych był zapewne bardziej żywy w tym okresie na terenie Królestwa Polskiego i ziem zaboru rosyjskiego, gdzie żyła spora liczba ubogich Żydów. W Toruniu Żydzi należeli do klasy średniej, byli też przedstawicielami inteligencji i wolnych zawodów, część z nich należała do bardzo zamożnej grupy ludności miasta. W takich przypadkach choćby kwestie dziedziczenia były przecież bardzo istotne. Trudno tu więc znaleźć uzasadnienie do omijania ślubu ważnego w świetle prawa. Poza tym pamiętać też trzeba o zdecydowanie lepiej rozwiniętej i znacznie dokładniejszej niż w przypadku zaboru rosyjskiego administracji państwowej, której raczej nie umknęłaby duża liczba małżeństw rytualnych. Tę skrupulatność było zresztą widać już w księgach sądowych, gdzie do każdego zawartego ślubu dołączano wszelkie niezbędne dokumenty dotyczące narzeczonych. np.: pozwolenia na ślub, zaświadczenia o pełnoletności, zaświadczenia o śmierci współmałżonków w przypadku ślubów powtórnych, zaświadczenia o urodzeniu, zaświadczenia o przynależności do gminy żydowskiej.

W dziesięcioleciu 1861–1870 zawarto w toruńskiej gminie żydowskiej 109 małżeństw (tabela 1). W kolejnych dziesięcioleciach wartości te były już zdecydowanie niższe, aż do 65 zawartych ślubów w latach 1901–1910. Analizując średnie liczby ślubów możemy natomiast zauważyć, że w okresie 1911–1914 liczba zawartych małżeństw była jeszcze niższa. Zapewne sytuacja ta była wynikiem wspomnianej już emigracji Żydów, która nasilała się w Toruniu od lat osiemdziesiątych i widoczna była również w ogólnym spadku liczby wyznawców judaizmu.

ska, *Pozycja kobiety w tradycyjnym prawie żydowskim*, „Studia z dziejów Żydów w Polsce” 1995, t. 1, s. 149–167.

⁹ Por. M. Śliż, *Rytualne małżeństwa Żydów w Galicji w drugiej połowie XIX wieku*, „Studia Judaica” 2001, t. 4, nr 1–2 (7–8), s. 97–110.

¹⁰ W. Tyburowski, *Ruch naturalny ludności żydowskiej okręgu metrykalnego Brzostek w latach 1894–1939*, [w:] J. Michalewicz, *Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji doby autonomicznej*, Kraków 1995, s. 203. Dopiero przepisy prawne z przełomu XIX i XX wieku spowodowały konieczność rejestracji istniejących dotąd rytualnych związków małżeńskich. Wpłynęło to na liczbę zawieranych związków w latach 1894–1903. Wiek nowożeńców wynosił czasem ponad 40 lat. Zapis ślubu mógł dotyczyć jego rejestracji, a nie daty zawarcia małżeństwa.

W gminie żydowskiej śluby obustronnie pierwsze stanowiły w badanym okresie od 75 do 94,7% ogółu (tabela 2). Związki małżeńskie powtórne występowały rzadko. W badanej populacji odnotowano w sumie 25 ślubów zawartych między wdowcem a panną (5,3% ogółu małżeństw), 14 ślubów (2,9% ogółu) zawartych między kawalerem a wdową i 13 (2,7% ogółu) między wdowcem i wdową. W badanym okresie 1847–1914 nie odnotowano braków w kwestii informacji o stanie cywilnym współmałżonków. Najwyższa liczba ślubów powtórnych wystąpiła w latach 1861–1870, jak również w okresie 1871–1880. Mogło to wiązać się z występującymi jeszcze wówczas epidemiami, które przeływały istniejące małżeństwa śmiercią jednego ze współmałżonków.

Mimo że, jak zostało już wspomniane, religijna tradycja żydowska zalecała ożenek w bardzo młodym wieku, w toruńskiej populacji wyznawców judaizmu obyczaj ten nie został zaobserwowany (tabela 3)¹¹. Trzeba też pamiętać, że tradycja ta w społeczności żydowskiej ulegała ewolucji na przestrzeni XIX wieku. Zmiana ta prowadziła w konsekwencji do zawarcia związku małżeńskiego w momencie, gdy narzeczeni nie byli może jeszcze do końca samodzielni finansowo, ale byli już niezależni gospodarczo. Średni wiek kawalerów w całym badanym okresie 1847–1914 wyniósł 26,5 lat, w poszczególnych zaś przedziałach czasowych wahał się od 26 do 27,1 lat. W przypadku panien średni wiek zamążpójścia wyniósł 22,5 lat, w poszczególnych badanych okresach zaś wynosił od 21,6 do 23,2 lat. Żydzi w pierwszej połowie XIX wieku, czy już tym bardziej w XVIII wieku, nadal hołdowali tradycjom wczesnego ożenku¹², natomiast w tym miejscu badamy populację w drugiej połowie XIX i początku XX wieku, dodatkowo w tym okresie już silnie zasymilowaną kulturo-

¹¹ Por. J. Goldberg, op. cit., s. 163–166, 172. Autor badał odsetek Żydów pozostających w związkach małżeńskich przed 20 rokiem życia w piętnastu małych miastach i 212 wsiach dawnego województwa krakowskiego, ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego, w Kazimierzu w 1791 roku, co doprowadziło do wniosku, że aż około 70% mężczyzn nie zawierało małżeństw przed ukończeniem 20 lat. W przypadku kobiet było inaczej, odsetek ten stanowił od około 20 do 50%.

¹² A. Markowski, *Między Wschodem a Zachodem. Rodzina i gospodarstwo domowe Żydów suwalskich w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 2008, s. 127–129. Średni wiek ślubu dla panny wynosił 20 lat, a dla kawalera 22 lata; J. Mironczuk, *Żydzi w okręgu bóżniczym w Ostrołęce w świetle Księgi ślubów z lat 1830–1843*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2008, nr 1, s. 68. Przeciętny wiek zamążpójścia panny wynosił 19,7 lat, a kawalera 22,8 lat; L. Ziątkowski, *Rodzina żydowska we Wrocławiu w XIX wieku*, [w:] *Z historii ludności żydowskiej w Polsce i na Śląsku*, red. K. Matwijowski, Wrocław 1994, s. 113. Małżeństwo zawierano stosunkowo późno wbrew stereotypom, wiek panny młodej wynosił 25–27 lat, pana młodego 30 lat.

wo, szczególnie z Niemcami. Te wszystkie elementy mogły wpłynąć na zmiany w podejściu do tradycji, w tym też do wieku zawarcia małżeństwa.

W przypadku sezonowości miesięcznej ślubów analiza uzyskanych danych skłania do wniosku, że wiele ślubów zawierano w styczniu i lutym, a szczególnie dużo w marcu, w sierpniu, następnie w listopadzie (tabela 4). W niektórych dziesięcioleciach liczba ślubów rosła również w październiku i grudniu. Ponieważ sezonowość zawierania małżeństw jest uwarunkowana kulturowo i społecznie, należy kilka słów poświęcić na omówienie elementów mentalności wyznawców judaizmu wypływających z ich kalendarza religijnego. Duża liczba małżeństw zawartych w marcu miała zapewne związek z obchodzonym przez Żydów w tym czasie (w miesiącu *Nisan*) świętem *Pesach*, które rozpoczyna cykl świąt pielgrzymich *szalom regalim*. Małżeństwo żydowskie traktowane jako „pielgrzymka do zbawienia” miało okazję do ukonstytuowania się przed tym świętem. Nie zalecano w kolei, co widać w badaniach toruńskich, wstępowania w związek małżeński pomiędzy *Pesach* a Świętem Tygodni (marzec–czerwiec). Na przełomie września i października, a od lat czterdziestych XIX wieku w październiku (miesiąc *Tirszri*) z kolei Żydzi obchodzili święto Nowego Roku – *Rosz ha-Szana*, co mogło powodować, że młodzi ludzie chcieli wejść w nowy rok wspólnie jako małżeństwo. Zwyczaj małżeństw zawieranych w listopadzie i niekiedy w grudniu wynikać mogła ze ślubów zawieranych w okolicach święta *Chanuka* w miesiącu *Kislew* (przełom listopada i grudnia). Święto to było związane z powstaniem Machabeuszów i przywróceniem kultu świątynnego w Jerozolimie. *Chanuka* oznacza poświęcenie, inaugurację¹³. Oczywiście na sezonowość wpływ mogły mieć w pewnym stopniu również warunki pogodowe. Dla populacji toruńskiej jest to jedynym wytłumaczeniem wzrostu liczby ślubów w sierpniu. W tym okresie nie było bowiem żadnego święta żydowskiego z wyjątkiem *Tisza be-Aw*, smutnego święta upamiętniającego rocznicę zburzenia Pierwszej i Drugiej Świątyni Jerozolimskiej. Święto to przypadało w lipcu lub w pierwszej połowie sierpnia, a zgodnie z religią żydowską w okresie poprzedzającym je (trzy tygodnie pokuty) nie powinno się organizować wesel. W okresie miesiąca *Elul* (sierpień/wrzesień) następowało zaś przygotowanie do Nowego Roku. Warunki pogodowe mogły odgrywać tu istotną rolę, należy bowiem pamiętać, że *chupa* (baldachim, pod którym zawierany jest ślub) była stawiana pod gołym niebem, na dziedzińcu synagogi lub

¹³ Informacje na temat świąt żydowskich zaczerpnięte z: N. Kameraz-Kos, *Święta i obyczaje żydowskie*, Warszawa 1997, s. 55–56, 80–81, 110–111.

prywatnej posesji. W przypadku Żydów zawierających ślub w gminie toruńskiej trudno było dopatrywać się natomiast zależności terminu ślubu od zajęć rolniczych, gdyż byli oni sporadycznie związani z rolnictwem¹⁴.

W badaniu sezonowości tygodniowej mimo niewielkich wartości bezwzględnych tendencje okazały się być jednoznaczne dla badanego okresu (tabela 5). Najczęściej ślub zawierano w poniedziałki i środy. Dość dużo małżeństw zawierano też we wtorki. Dominował więc początek tygodnia. Zapewne częściowo na wybór dnia tygodnia miały wpływ wspomniane już przy sezonowości miesięcznej terminy świąt żydowskich. Trzeba też zauważyć, że rzadko zawierano śluby od czwartku do niedzieli. Wydaje się, że miało to związek z *Szabatem*, który rozpoczynał się w piątek o zmierzchu i trwał również przez całą sobotę. Jest to czas wyłączony z naturalnego biegu rzeczy obwarowany specjalnymi talmudycznymi przepisami dotyczącymi zachowania i jedzenia. Nie wolno pracować, niczego przygotowywać ani planować na nadchodzący tydzień. Ludność żydowska w tym czasie jest całkowicie odcięta od zwykłych spraw dnia powszedniego. Okres *Szabatu* jest symbolem uświęconego czasu odkupienia, jaki ma nastąpić z nadejściem Mesjasza¹⁵. To zapewne wpływało na wybór dnia zaślubin. Nie planowano ślubu na czwartek, dzień przed *Szabatem*, ani też na niedzielę, gdyż nie można było na ten dzień poczynić przygotowań do ślubu.

Obserwacja współczynnika ślubów dokonana została na podstawie danych pochodzących z pięciu odcinków czasowych z drugiej połowy XIX i początku XX wieku (tabela 6). Jak wskazały wyniki, wynosił on od 14,6 do 4‰ w wyraźnej tendencji spadkowej w latach 1867–1910. Tendencja ta mogła wynikać ze wzmagającej się fali emigracji Żydów, ale była zapewne również wynikiem szerszej oddziałującej tendencji o charakterze gospodarczym i mentalnościowym, a związanej z procesami transformacji demograficznej, o których będzie jeszcze mowa.

¹⁴ G. Zamoyski, *Ruch naturalny w żydowskim okręgu metrykalnym w Sokolowie w latach 1877–1939*, [w:] *Studia i materiały z dziejów Polski południowo-wschodniej*, red. Z. Budzyński, t. 1, Rzeszów 2003, s. 249. Żydzi zachowali tradycyjny okres zawierania związków małżeńskich, których szczyt przypadał na grudzień–styczeń. W okresie luty–maj i w listopadzie odnotowywano spadek liczby ślubów. Kolejny wzrost notowano w miesiącach czerwiec–lipiec; W. Tyburowski, op.cit., s. 106. Najwięcej ślubów zawierano w styczniu, lipcu i październiku, najmniej we wrześniu i listopadzie. Brak jesiennej koncentracji ślubów u Żydów wskazywał na jej nierolnicze zatrudnienie.

¹⁵ A. Unterman, op.cit., s. 170–173.

Urodzenia

Liczby urodzeń wśród ludności żydowskiej wykazywały – podobnie jak liczby ślubów – wyraźną tendencję zniżkową (tabela 7). O ile w latach 1871–1880 oraz 1881–1890 wynosiły jeszcze ponad 300 urodzeń w dziesięcioleciu, a tyle od lat dziewięćdziesiątych wartość ta spadała do 155 w okresie 1901–1910. Ten sam trend utrzymywał się w przedziale czasowym 1911–1914, co zauważyć można było na podstawie analizy wartości średnich. Spadek liczby urodzeń uzasadnić można – podobnie jak spadek liczby ślubów – głównie emigracją Żydów od lat osiemdziesiątych XIX wieku. Dalszy spadek urodzeń w początkach XX wieku miał również związek z zasygnalizowanym już trendem przemian transformacji demograficznej.

Wartość wskaźnika maskulinizacji wskazywała na przewagę urodzeń chłopców (107,3 do 121,4), z wyjątkiem ostatniego okresu, kiedy wartość ta wyniosła tylko 86,4, co było zapewne efektem małej liczby urodzeń (tabela 8). Należy więc stwierdzić, że wartość ta zgodna była z prawidłowością demograficzną dotyczącą niezmienności proporcji liczby urodzeń dzieci według płci, w myśl której w skali dziesięciu lat powinna ona wykazywać 105–107 chłopców na 100 dziewczynek¹⁶. Można więc na tej podstawie stwierdzić, że w przypadku ludności żydowskiej w Toruniu nie ma dowodów na zaniżanie liczby urodzeń dziewczynek i nieodnotowywanie ich w księgach Urzędu Stanu Cywilnego ze względu na ich niższy status w judaizmie¹⁷.

Ciekawym zjawiskiem był bardzo niski odsetek urodzeń nieślubnych (tabela 9). W pierwszym badanym dziesięcioleciu na 371 urodzeń nie odnotowano żadnego urodzenia nieślubnego, w kolejnych okresach czasowych odsetek takich urodzeń nie wynosił więcej niż 2,5% ogółu (maksymalnie 9 urodzeń nieślubnych). W interpretacji takich wyników badań należy być bardzo ostrożnym. Sytuacja ta mogła wynikać z rygorystycznego podejścia Żydów do zakazu stosunków przedmażeńskich. W celu zapobiegania stosunkom seksualnym, czy to uważanym za poważne wykroczenie, jak cudzołóstwo i kazirodztwo, czy też traktowanym łagodniej, ale również zabronionym – przedmażeńskim – *Halacha* (prawo żydowskie) znacznie ograniczało kontakty towarzyskie między przedstawicielami obojga płci. Zalecało mężczyźni trzymać się z dala od kobiet w wielu sferach życia codziennego. Życie seksualne miało być zare-

¹⁶ I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 65.

¹⁷ Por.: W. Wierzbieniec, *Żydzi w województwie łwowskim w okresie międzywojennym. Zagadnienie demograficzne i społeczne*, Rzeszów 2003, s. 121.

zerwowane tylko dla par małżeńskich¹⁸. Omawiając urodzenia nieślubne należy jednak pamiętać także o pewnej zawilości tego problemu ze względu na możliwe występowanie małżeństw rytualnych. Niektórzy badacze z tego powodu nie podejmują się obliczania wskaźnika urodzeń nieślubnych dla ludności żydowskiej¹⁹. W Toruniu jednak sytuacja była nieco inna niż z większości badanych gmin, gdzie w związku z podejrzeniem zawierania dużej liczby małżeństw rytualnych spotykaliśmy dużą liczbę urodzeń nieślubnych²⁰. W toruńskiej gminie wystąpiła przecież bardzo mała liczba takich urodzeń, poza tym dotychczasowe rozważania nie wskazują na masowe liczby „nielegalnych” małżeństw²¹. Nie sądzę również, aby wyniki badań dla Torunia wynikały z niedbalstwa urzędników przy sprawdzaniu dokumentów ojca, które sugeruje dla Suwałk A. Markowski. Uważam nadal, że problem małżeństw rytualnych dla Torunia po prostu nie był zjawiskiem masowym, zaś na niskie liczby urodzeń nieślubnych rzeczywiście wpływ mogły mieć nieco inne normy życia seksualnego, częściowo zaś pewne braki w statystyce.

Sezonowość miesięczna urodzeń wśród ludności żydowskiej miała zapewne także związek z uwarunkowaniami biologicznymi, występującymi powszechnie, niezależnie od cech indywidualnych populacji, według których w zachodniej i środkowej Europie maksimum urodzeń przypada od lutego do kwietnia²². Jednak w przypadku dzieci pierwszych sezonowość ta mogła być związana z terminem zawierania ślubów, a więc kalendarzem kościelnym (tabela 10). Oczywiście należy cały czas pamiętać, że analiza tego, jak i innych

¹⁸ A. Unterman, op. cit., s. 146–148.

¹⁹ K. Wnęk, *Urodzenia we Lwowie w latach 1857–1938*, [w:] *Celem nauki jest...*, s. 342; K. Wnęk, L.A. Zyblikiewicz, E. Callahan, *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857–1938*, Kraków 2006, s. 115.

²⁰ G. Zamoyski, op. cit., s. 247. Wystąpił tu bardzo wysoki odsetek urodzeń nieślubnych wynikający z małżeństw rytualnych (w latach siedemdziesiątych XIX wieku nawet 90%). Stopniowo ich udział spadał; W. Tyburowski, op. cit., s. 200. Autor odnotował wysoki odsetek urodzeń nieślubnych jako efekt ślubów rytualnych (nawet do 48%). Z biegiem czasu liczba takich zapisów malała do 15%.

²¹ A. Markowski, op. cit., s. 140. Autor odnotowuje również bardzo niewielką liczbę urodzeń pozamałżeńskich w Suwałkach w XIX wieku. Uzasadnia to faktem, że przychodzących do Urzędu Stanu Cywilnego ojca i świadków nie proszono o pokazanie wypisu aktu małżeństwa, a potwierdzenie tożsamości przez świadków i faktu pochodzenia dziecka z małżeństwa było dla urzędnika dostatecznie wiarygodnym dowodem, by zapisać je do ksiąg jako pochodzące z legalnego związku.

²² J. Holzer, *Demografia*, Warszawa 1994, s. 208, 210.

wskaźników demograficznych dla tak małej zbiorowości zawsze niesie ze sobą duże ryzyko fałszywej interpretacji. Mając to na względzie, postaramy się zaobserwować i wyjaśnić pewne widoczne tendencje. Badanie dla Torunia wykazało podwyższenie liczby urodzeń w miesiącach wiosennych, w tym głównie w lutym i marcu, a następnie w sierpniu, wrześniu i październiku. W latach 1871–1890 wysokie liczby urodzeń wystąpiły też w maju i grudniu. Szczyt wiosenny i jesienny charakterystyczny jest dla wszystkich populacji. Eskalacja urodzeń w grudniu mogła być częściowo wynikiem urodzeń dzieci pierwszych z małżeństw zawartych w marcu, w związku ze świętem *Pesach*. Wzrost urodzeń w maju mógł być spowodowany częściowo zawieraniem związków małżeńskich w sierpniu, a wzrost urodzeń w sierpniu spowodowany mógł być zawieraniem ślubów w listopadzie w okolicach święta *Chanuka*. Trzeba jednak pamiętać, że nie mówimy tutaj wyłącznie o sezonowości urodzeń pierwszych. Na sezonowość urodzeń wpływ mogły mieć też inne czynniki, takie jak okresy postów i żałoby w kalendarzu kościelnym: np. „dni żałoby” – siedem tygodni żałoby zakończone świętami *Szawuot* w miesiącu *Siwan* (maj–czerwiec), 9 dni postu i pokuty w miesiącu *Aw* (lipiec–sierpień), po których następuje wspomniane już przy sezonowości małżeństw święto *Tisza be-Aw*, oraz trzy tygodnie postu w miesiącu *Elul* (sierpień–wrzesień). Ponieważ wśród ludności żydowskiej zakorzeniona była troska o spełnianie rytualnych zakazów, wszelkie ograniczenia religijne mogły w pewnym stopniu wpływać na ograniczenie lub całkowite zaprzestanie aktywności seksualnej Żydów w określonych tygodniach roku. Zapewne przy badaniu znacznie liczniejszych populacji żydowskich wpływ tych czynników na sezonowość byłby bardziej widoczny²³.

Wartość wskaźnika $U/\bar{S}$ wynosiła od 4,3 w latach 1881–1890 do 2,2 w okresie 1911–1914 (tabela 11). Te wyraźnie niskie wartości można częściowo wyjaśnić pewną niekompletnością w rejestracji urodzeń. W kontekście jednak tej tezy trudno odnieść się do omawianych już przypuszczeń o rozmiarach nieodnotowanych małżeństw rytualnych, gdyż wartość wskaźnika $U/\bar{S}$ uwidoczniła raczej niedosyt urodzeń. Trzeba sobie więc jasno powiedzieć, że nie ma dowodów na zawieranie w Toruniu małżeństw rytualnych w badanym

²³ Por. G. Zamojski, op. cit., s. 247–248. Maksimum urodzeń wystąpiło w grudniu, styczniu, marcu i kwietniu. Wynikało to z zawierania związków małżeńskich zgodnie z kalendarzem żydowskim, a także z możliwości łatwiejszego przeżycia dzieci w miesiącach wiosennych i letnich; W. Tyburowski, op. cit., s. 201. Maksimum urodzeń przypadało na grudzień, styczeń, kwiecień i maj; A. Markowski, op. cit., s. 143. Eskalacja poczęć w rodzinach żydowskich w Suwałkach miała miejsce w marcu, lipcu, wrześniu i grudniu.

okresie, ani nie ma też możliwości określenia ich ewentualnych rozmiarów. Być może jednak niskie U/Ś w początkach XX wieku wynikało też częściowo ze specyficznej sytuacji Żydów, którzy mogli w Toruniu zawierać związki małżeńskie, a następnie jako młodzi współmałżonkowie emigrowali z miasta i zakładali rodziny już poza obszarem naszych obserwacji²⁴.

Współczynnik rodności dla gminy żydowskiej wynosił w badanym okresie od 40,1‰ w 1871 roku do 11,9‰ w 1910 roku (tabela 12). Zauważyć więc można tu było wyraźny trend spadkowy, który niewątpliwie miał związek z procesami ogólnoeuropejskimi związanymi z transformacją demograficzną. Należy bowiem pamiętać, że stary ład demograficzny charakteryzował się wysokim wskaźnikiem urodzeń. Kiedy zaczynał on konsekwentnie spadać, populacja wkraczała w drugi etap transformacji²⁵.

Odsetek urodzeń martwych natomiast wyniósł w poszczególnych okresach czasowych od 2,7 do 9,8% ogółu (tabela 13). Ze względu na niskie wartości bezwzględne nie dokonano analizy tendencji wzrostowej. Można jedynie stwierdzić, że wśród martwo urodzonych przeważali chłopcy nad dziewczynkami²⁶.

Zgony

Liczba zgonów wśród wyznawców judaizmu malała ze 183 w latach 1881–1890 do 116 w latach 1901–1910 (tabela 14). Jeszcze niższa była w okresie 1911–1914, co dało się zauważyć, analizując średnią liczbę zgonów. Abstrahując od kwestii kompletności danych, należy stwierdzić, że spadek umieralności

²⁴ M. Kędelski, *Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku*, Poznań 1992, s. 140. Wskaźnik U/Ś w latach 1793–1799 wynosił około 3,5 w latach 1800–1806 – 4,3, zaś w latach 1807–1812 – 4,4, świadczy to o pewnym niedorejestrowaniu urodzeń pod koniec XVIII wieku.

²⁵ K. Zamorski, *Transformacja demograficzna w Europie Środkowej w XIX wieku. Wewnętrzne podobieństwa i różnice*, „Przeszłość Demograficzna Polski” [dalej: PDP], 1994, t. 19, s. 35–39; idem, *Początki przejścia demograficznego w Polsce*, „Studia Demograficzne”, 1993, t. 2 (112), s. 15–22.

²⁶ G. Zamojski, op. cit., s. 246. W przypadku dzieci martwo urodzonych u Żydów zaliczono do nich dzieci, które przyszły na świat nieżywo urodzone, oraz dzieci, które zmarły przed obrzezaniem (w przypadku chłopców), jak i przed nadaniem imienia (w przypadku dziewczynek). Odsetek urodzeń martwych wyniósł 4,7%; A. Markowski, op. cit., s. 139. Autor odnotował tylko jedno urodzenie martwe w całym badanym okresie pierwszej połowy XIX wieku, co świadczyło zapewne o bardzo słabej rejestracji.

pod koniec badanego okresu wśród ludności żydowskiej mógł wynikać po prostu ze zmniejszenia populacji Żydów na terenie miasta i okolic, ale wpisywał się też w trend szerokich przemian cywilizacyjnych.

Jak wykazało badanie sezonowości miesięcznej zgonów, zazwyczaj liczba zgonów wzrastała w styczniu i lutym oraz w miesiącach jesiennych: w październiku, listopadzie, czasami też w grudniu (tabela 15). W okresie 1851–1860 wysoka była też umieralność na przełomie lipca i sierpnia ze względu na lata epidemiczne wchodzące w to dziesięciolecie. Powody zgonów wydają się więc związane z czynnikami biologicznymi²⁷. Niewątpliwie sytuacja ta była skutkiem złych warunków bytowych w okresie zimy, głodu bądź niedożywienia na przednówku. Również zmiany pogody następujące szczególnie w miesiącach wiosennych i jesiennych mogły powodować wzrost natężenia zgonów. Wiosenne maksimum zgonów mogło być po części spowodowane chorobami górnych dróg oddechowych, jesienne zaś – szczególnie w przypadku niemowląt i małych dzieci – chorobami układu pokarmowego²⁸.

Wartość współczynnika umieralności w 1867 roku wyniosła 8,6‰, w 1885 roku – 16,6‰, a w 1910 roku – 7‰ (tabela 16). Dane dla lat 1867 i 1871 mogły być niekompletne, gdyż, jak już zauważono na wstępie, nie możemy w pełni wierzyć zapisom w księgach sądowych dotyczącym urodzeń, ale także dotyczącym zgonów, które to odnotowywane były z wyraźnym opóźnieniem. O nieco większej skrupulatności w odnotowywaniu zgonów możemy mówić dla 1885 roku. Pozostaje jednak pytanie, na które trudno znaleźć odpowiedź: na ile dokładna była ta rejestracja? Faktem jest natomiast, że współczynnik zgonów był stosunkowo niski²⁹. A może należy wziąć pod uwagę omawianą w literaturze niższą niż u chrześcijan śmiertelność ludności żydowskiej³⁰?

²⁷ Por. G. Zamoyski, op. cit., s. 254: sezonowość zgonów przyjmowała maksimum w miesiącach zimowo-wiosennych; W. Tyburowski, op. cit., s. 202: najwięcej zgonów było w zimie, wiosną i jesienią.

²⁸ O sezonowości zgonów: J. Holzer, op. cit., s. 218–219.

²⁹ Por. J. Gawrysiakowa, *Rejestracja ruchu naturalnego ludności żydowskiej w Lubelskiem w XIX wieku*, PDP, 1985, t. 16, s. 76. Autorka zwraca uwagę na wadliwą rejestrację urodzeń, szczególnie urodzeń żeńskich, oraz opóźnienia w rejestracji urodzeń, których raczej nie obserwowano w Toruniu. J. Gawrysiakowa wskazuje też na poważne braki w rejestracji zgonów.

³⁰ K. Wnęk, op. cit., s. 342. Autor wspomina o niższej w stosunku do ludności chrześcijańskiej śmiertelności w obrębie populacji żydowskiej. Zob. też: K. Wnęk, L. A. Zyblikiewicz, E. Callahan, op. cit., s. 188–191; M. Kędelski, *Umieralność i trwanie życia ludności Wielkopolski w XIX wieku*, Poznań 1996, s. 84, gdzie Autor twierdzi, że przeciętny poziom umieralności niemowląt i osób starszych wśród ludności żydowskiej był znacznie niższy aniżeli u chrześcijan. Jednakże obserwo-

Sądzę, że na stosunkowo niski współczynnik umieralności wszystkie te czynniki mogły mieć pewien wpływ. Należy jednak zauważyć, że na początku XX wieku wystąpił spadek umieralności, podobnie jak omawiany już spadek rodności. Jak twierdzi K. Zamorski, pojawienie się trwałej tendencji zdecydowanego spadku stopy zgonów jest pierwszym i podstawowym symptomem wystąpienia procesu transformacji³¹.

W gminie żydowskiej wartość wskaźnika U/Z przez cały badany okres spadała z 2,4 do 1 (tabela 17). Zapewne było to wynikiem omówionego już spadku liczby Żydów w Toruniu, spowodowanego głównie emigracją. Trzeba jednak zaznaczyć, że mimo tego przez cały badany okres w stosunkach demograficznych mieliśmy tu do czynienia ze społecznością odmładzającą się i rozwijającą.

Dokonana tutaj analiza podstawowych miar demograficznych dostarczyła nam informacji na temat tej dość nielicznej zbiorowości zamieszkującej Toruń. Niewątpliwym utrudnieniem był krótki przedział czasowy, w jakim zbiorowość ta poddawana była badaniu, a co wynikało z dostępności źródeł. Niepewna była też kompletność źródeł dla okresu 1847–1874. Mimo to w przypadku tej populacji zauważyć można było wiele cech charakterystycznych dla społeczności tego okresu historycznego, niezależnych od wyznania czy narodowości³². Widać też jednak i cechy charakterystyczne tylko dla ludności żydowskiej, a wynikające głównie z zasad religijnych judaizmu. Przez porównanie ze społecznościami żydowskimi na innych terenach ziem polskich w XIX wieku, już na podstawie tego krótkiego wyводу demograficznego widać też wyraźnie różnice między wyznawcami judaizmu zamieszkującymi teren Prus Zachodnich a ludnością żydowską zamieszkującą np. obszar Królestwa Polskiego czy Galicji. Artykuł ten jest tylko wstępem do dalszych pogłębionych badań nad ludnością żydowską na terenie toruńskiej gminy, jak również na terenie całych Prus Zachodnich.

---

wana zmienność umieralności niemowląt w czasie była znacznie słabsza, a w subpopulacji starszej zdecydowanie silniejsza.

³¹ K. Zamorski, *Transformacja demograficzna w Europie*, s. 39–43; o procesie spadku umieralności w Europie również: M. Kędelski, J. Paradysz, *Demografia*, Poznań 2006, s. 108–109.

³² Por. ze wskaźnikami demograficznymi dla katolików oraz ewangelików w Toruniu: A. Zielińska, *Struktura demograficzna i socjotopograficzna wśród toruńskich katolików w XIX wieku*, [w:] *Przemiany demograficzne Europy Środkowej w czasach nowożytnych. Zielonogórskie spotkania z demografią*, t. 1, red. H. Kurowska, Zielona Góra 2010, s. 285–304; eadem, *Przemiany demograficzne wśród ewangelików w Toruniu w latach 1793–1860*, [w:] *Ewangelicy w Toruniu (XVI–XX w.)*, red. J. Kłaczek, Toruń 2011, s. 231–284.

Tabela 1. Liczba ślubów w gminie żydowskiej w Toruniu w latach 1847–1914

Lata	1847–1850	1851–1860	1861–1870	1871–1880	1881–1890	1891–1900	1901–1910	1911–1914
Liczba ślubów	13	4	109	91	82	90	65	19
Średnia liczba ślubów	x	x	11	9	8	9	7	5

Źródła: APT, Akta Sądowe Wyznania Mojżeszowego, sygn. 60/1–60/14; Akta Urzędu Stanu Cywilnego w Toruniu – Heiraths, Geburst, Sterbe – Haupt – Register des Königlich Preußischen Standes-Amtes Thorn, Kreis Thorn, sygn. 1-193, księgi urodzeń, ślubów i zgonów za lata 1910 i 1911 bez nadanych sygnatur, Urząd Stanu Cywilnego w Toruniu, Akta stanu cywilnego: księgi urodzeń, ślubów i zgonów za lata 1912–1914 bez nadanych sygnatur.

Wymienione źródła wykorzystane zostały dla tabel 1–17.

Tabela 2. Śluby w gminie żydowskiej w Toruniu według stanu cywilnego nowożeńców w latach 1747–1914

Lata	Kawaler-panna	%	Kawaler-wdowa	%	Wdowiec-panna	%	Wdowiec-wdowa	%	Ogółem
1847–1850	12	92,3	1	7,7	–	–	–	–	13
1851–1860	3	75,0	–	–	1	25,0	–	–	4
1861–1870	94	86,2	1	0,9	10	9,2	4	3,7	109
1871–1880	78	85,7	1	1,1	9	9,9	3	3,3	91
1881–1890	78	95,1	3	3,7	1	1,2	–	–	82
1891–1900	79	87,8	5	5,6	1	1,1	5	5,6	90
1901–1910	59	90,8	3	4,6	2	3,1	1	1,5	65
1911–1914	18	94,7	–	–	1	5,3	–	–	19

Tabela 3. Średni wiek zawierania małżeństw w gminie żydowskiej w Toruniu w latach 1747–1914 – kawalerowie z pannami

Lata	Liczba małżeństw pierwszych	Kawalerowie	Panny
1847–1850	12	26,8	22,9
1851–1860	3	26,0	22,3
1861–1870	94	27,1	23,2
1871–1880	78	26,2	22,1
1881–1890	78	26,7	22,5
1891–1900	79	26,2	22,3
1901–1910	59	27	21,6
1911–1914	18	26,3	22,7

Tabela 4. Sezonowość miesięczna ślubów w gminie żydowskiej w Toruniu w latach 1861–1914 (liczby porównawcze po standaryzacji)

Lata	Ogółem		Miesiące											
	l.b.	l.p.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1861–1870	109	1200	97	83	65	101	173	67	65	119	56	108	190	76
1871–1880	91	1200	90	141	142	93	90	80	77	129	80	65	173	39
1881–1890	82	1200	130	32	173	104	101	75	87	87	60	43	164	144
1891–1900	90	1200	118	115	144	54	39	54	39	131	68	210	122	105
1901–1910	65	1200	127	99	145	94	18	150	54	109	131	91	19	163
1911–1914	19	1200	132	72	197	68	263	136	–	263	68	–	–	–

Tabela 5. Sezonowość tygodniowa ślubów w gminie żydowskiej w Toruniu w latach 1861–1914 (liczby porównawcze)

Lata	Liczba ślubów		Dzień tygodnia						
	l.b.	l.p.	Ni	Po	Wt	Śr	Cz	Pi	So
1861–1870	700	109	39	96	96	161	83	103	122
1871–1880	700	91	54	208	115	100	77	62	85
1881–1890	700	82	77	222	128	68	85	43	77
1891–1900	700	90	62	288	70	101	86	62	31
1901–1910	700	65	108	205	86	129	54	65	54
1911–1914	700	19	78	78	156	156	78	78	78

Tabela 6. Współczynnik ślubów w gminie żydowskiej w Toruniu w wybranych latach (%o)

Lata	Liczba wiernych	Liczba ślubów	Współ. ślubów
1867	1164	17	14,6
1871	1198	11	9,2
1880	1608	11	6,8
1885	1503	10	6,7
1910	1005	4	4,0

Źródła: liczba wiernych: Dla roku 1867, 1871, 1885 i 1910 pochodzą z : K. Wajda, *Ludność Torunia (1815–1914)*, [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 126, tab.8, s.130, tab. 13.

Dane dla roku 1880 pochodzą z Z. H. Nowak, *Dzieje gminy żydowskiej w Toruniu (1815–1939)*. *Zarys*, [w:] *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, t. 3, *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1993, s. 27–37, s. 31. Podobnie w tabeli 12 i 16.

Tabela 7. Liczba urodzeń w gminie żydowskiej w Toruniu w latach 1847–1914

Lata	1847–1850	1851–1860	1861–1870	1871–1880	1881–1890	1891–1900	1901–1910	1911–1914
Liczba urodzeń	–	10	8	371	355	228	155	41
Średnia liczba urodzeń	–	x	x	37	36	23	16	10

Tabela 8. Wskaźnik maskulinizacji urodzeń (%) i bezwzględne liczby urodzeń w gminie żydowskiej w Toruniu w latach 1851–1914

Lata	Gmina żydowska			
	chłopcy	dziewczynki	liczba urodzeń	wskaźnik maskulinizacji urodzeń
1851–1860	5	5	10	100,0
1861–1870	4	4	8	100,0
1871–1880	192	179	371	107,3
1881–1890	194	161	355	120,5
1891–1900	125	103	228	121,4
1901–1910	82	73	155	112,3
1911–1914	19	22	41	86,4

Tabela 9. Urodzenia nieślubne w gminie żydowskiej w Toruniu [w latach 1793–1914]

Lata	Gmina żydowska	
	liczba urodzeń nieślubnych	% urodzeń nieślubnych
1871–1880	–	–
1881–1890	9	2,4
1891–1900	3	1,3
1901–1910	1	0,6
1911–1914	1	2,4

Tabela 10. Sezonowość miesięczna urodzeń w gminie żydowskiej w Toruniu w latach 1871–1914 (liczby porównawcze po standaryzacji)

Lata	Ogółem		Miesiące											
	l.b.	l.p.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1871–1880	371	1200	76	132	63	111	111	85	86	79	115	108	108	127
1881–1890	355	1200	76	102	123	93	106	113	76	106	99	93	93	119
1891–1900	228	1200	93	91	83	107	83	91	72	171	107	124	91	88
1901–1910	155	1200	145	92	122	55	84	102	99	107	110	130	79	76
1911–1914	41	1200	201	126	115	267	144	59	57	57	30	86	–	57

Źródła: jak w tabeli 13.

Tabela 11. Wskaźnik U/Ś w gminie żydowskiej w Toruniu w latach 1871–1914

Lata	Wskaźnik U/Ś
1871–1880	4,1
1881–1890	4,3
1891–1900	2,5
1901–1910	2,4
1911–1914	2,2

Tabela 12. Współczynnik urodzeń w gminie żydowskiej w Toruniu w wybranych latach (‰)

Lata	Liczba wiernych	Liczba urodzeń	Współ. urodzeń
1867	1164	–	x
1871	1198	48	40,1
1880	1608	47	29,2
1885	1503	57	37,9
1910	1005	12	11,9

Tabela 13. Urodzenia martwe (% wszystkich urodzeń) oraz liczby bezwzględne w gminie żydowskiej w Toruniu w latach 1871–1914

Lata	Gmina żydowska				Urodzenia martwe (%)
	m	ż	b.d.	ur. m.	
1871–1880	6	4	–	10	2,7
1881–1890	13	8	–	21	5,9
1891–1900	6	3	–	9	3,9
1901–1910	4	3	–	7	4,5
1911–1914	4	–	–	4	9,8

^m – męska, ^ż – żeńska, b.d. – brak danych dotyczących płci, ur. m. – urodzenia martwe

Tabela 14. Liczba zmarłych w gminie żydowskiej w Toruniu w latach 1851–1914

Lata	1847–1850	1851–1860	1861–1870	1871–1880	1881–1890	1891–1900	1901–1910	1911–1914
Liczba zgonów	–	75	83	152	183	144	116	42
Średnia liczba zgonów	–	x	8	15	18	14	12	10

Tabela 15. Sezonowość miesięczna zgonów w gminie żydowskiej w Toruniu w latach 1851–1914 (liczby porównawcze po standaryzacji)

Lata	Ogółem		Miesiące											
	l.b.	l.p.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1851–1860	71	1200	184	–	100	86	50	52	217	117	138	100	104	50
1861–1870	69	1200	189	56	86	89	34	35	52	155	124	155	71	155
1871–1880	121	1200	87	117	87	131	175	50	78	68	100	87	151	68
1881–1890	183	1200	135	120	90	133	129	93	90	51	106	109	86	58
1891–1900	144	1200	139	152	106	93	90	76	65	90	76	49	101	163
1901–1910	116	1200	112	133	61	63	51	115	112	112	84	162	105	91
1911–1914	42	1200	168	154	168	58	112	87	56	140	58	112	58	28

Tabela 16. Współczynniki zgonów w gminie żydowskiej w Toruniu w wybranych latach (‰)

Lata	Liczba wiernych	Liczba zgonów	Współ. zgonów
1867	1164	10	8,6
1871	1198	8	6,7
1880	1608	13	8,1
1885	1503	25	16,6
1910	1005	7	7,0

Tabela 17. Wskaźnik U/Z w gminie żydowskiej w Toruniu w latach 1871–1914

Lata	Wskaźnik U/Z
1871–1880	2,4
1881–1890	1,9
1891–1900	1,6
1901–1910	1,3
1911–1914	1,0